

Тетяна Попова

РОЛЬ МАЙСТРА ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ УЧИЛИЩ ШВЕЙНОГО ПРОФІЛЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Модернізація системи професійної освіти, виникнення сучасних виробничих і педагогічних технологій, формування нових суспільних відносин, розширення спектра освітніх послуг вимагають зростання рівня професійно-педагогічної компетентності інженерно-педагогічних працівників.

У цьому контексті особливий інтерес викликає період другої половини ХХ століття як найбільш інтенсивний та результативний стосовно розвитку професійно-технічної освіти. Вивчення та об'єктивна оцінка історичних реалій, окреслення вимог до майстра виробничого навчання, його функціональних обов'язків та ефективних засобів формування професійно-педагогічної компетентності інженерів-педагогів дозволить удосконалити навчально-виховний процес, зокрема у період виробничої практики, забезпечити швейну галузь висококваліфікованими, конкурентноспроможними і мобільними на ринку праці фахівцями та підвищити освітній й духовний потенціал суспільства.

Мета статті – на основі аналізу науково-педагогічної літератури, педагогічної преси, архівних документів простежити вплив компетентної діяльності майстра виробничого навчання на якість організації виробничої практики для учнів професійно-технічних училищ швейного профілю.

Питань професійно-педагогічної компетентності майстра виробничого навчання, зокрема під час професійно-практичного навчання, в своїх працях торкалися Г.Т. Грецька, Н.Г. Нічкало, В.А. Панкратова, І.І. Труханов, М.О. Шамков, О.І. Щербак та ін.

Аналізуючи кваліфікаційний рівень інженерно-педагогічних робітників у досліджуваній період вчені відзначали, що серед багатьох якостей особистості інженера-педагога визначне місце посідає професійно-педагогічна компетентність, яка набуває особливого значення під час виробничої практики. Так, основними функціональними обов'язками майстра виробничого навчання у період виробничої практики були:

- ретельна підготовка до проведення виробничої практики (ознайомлення з підприємством, технікою безпеки на виробництві, ін-

женерно-технічними робітниками підприємства, визначення кандидатур наставників для учнів на час виробничої практики, уточнення плану розподілення практикантів на робочі місця і т. ін.);

- організація та проведення різноманітних освітньо-виховних заходів під час виробничої практики (екскурсій на підприємство або ательє; нарад з робітниками та бригадирами цехів, під час яких відбувалося ознайомлення учнів з програмою практики, її метою та завданням, з графіком їхнього переміщення на робочі місця та вимогами до ведення щоденників, з правилами техніки безпеки в умовах виробництва та правилами внутрішнього розпорядку, а також з історією та традиціями підприємства);

- організація та здійснення навчально-виховного процесу під час виробничої практики (забезпечення учнів певним обсягом роботи, спостереження за умовами їхньої праці, організація та проведення інструктажів, ведення обліково-звітної документації тощо);

- участь у нарадах як на виробництві, так і у професійному навчальному закладі (обговорення разом з директорами училища, підприємства, з головами цехів питань щодо організації та проведення виробничої практики, врегулювання різноманітних проблем) [1; 3; 5].

Діяльність майстра виробничого навчання під час організації виробничої практики у зазначений період, як свідчить аналіз наукових джерел, була значною, оскільки спрямовувалася на встановлення контактів між учнями та наставниками, між учнями та виробництвом, а також на організацію та проведення навчально-виховного процесу, від чого залежав планомірний розвиток майбутніх працівників. Усвідомлення важливої ролі майстра виробничого навчання, зокрема під час виробничої практики, сприяло посиленню вимог до його підготовки, що спричинило низку організаційно-педагогічних заходів у цьому напрямі. Так, зміст довідки «Про хід виконання Українським республіканським управлінням та навчальними закладами трудових резервів Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в Українській РСР»» свідчить, що

значну роль у підвищенні рівня компетентності майстра в навчальних закладах відігравали постійно діючі семінари-практикуми з вивчення нової техніки, прогресивної технології виробництва та передових методів праці, до проведення яких залучалися найбільш кваліфіковані робітники навчальних закладів, інженерно-технічні робітники та передові робітники-новатори підприємств. Протягом 1959 р. на таких семінарах-практикумах підвищили свою кваліфікацію близько 1000 майстрів виробничого навчання та викладачів спеціальних дисциплін [12, 7-8].

Однак, проведені заходи не задовольняли зростаючі вимоги і рівень компетентності майстрів виробничого навчання не відповідав запитам. Наприклад, у статистичному звіті «Про підсумки навчальної роботи Харківського технічного училища № 4 за 1961-1962 навчальний рік» зазначено, що на засіданнях педагогічної ради систематично розглядалися важливі питання щодо ефективного функціонування навчального процесу, серед яких особливе місце займала організація виробничої практики. Методичну комісію училища особливо хвилювала проблема неякісного виготовлення учнями швейних виробів на підприємстві, оскільки не всі майстри виробничого навчання сліdkували за якістю продукції і докладали зусилля щодо виправлення ситуації. Зазначалося, що у багатьох учнівських групах спостерігалось багато неякісно виготовлених швейних виробів, які не приймалися контрольним майстром [23, 80].

Негативні прояви некомпетентної діяльності майстрів виробничого навчання засвідчено і у інших архівних документах. До них належать:

- при інструктуванні учнів деякими майстрами виробничого навчання мало уваги приділялося застосуванню передових методів праці, сучасних механізмів та обладнання, правильній організації робочих місць учнів, раціональному розміщенню інструментів, що призводило до зайвих рухів, підвищеної стомлюваності і, як наслідок, зниження ступеня використання робочого часу. На результатах праці учнів також позначалася і неспроможність майстрів виробничого навчання своєчасно забезпечити їх необхідною технічною та технологічною документацією, систематично проводити їхнє інструктування з питань технології виготовлення одягу [14, 20-22];

- окремі майстри виробничого навчання недостатньо готувалися до занять та проводили їх із суттєвими недоліками, в результаті чого учні виконували отримані навчально-виробничі завдання неякісно, допускаючи багато технологічних помилок [15, 32-33];

- при проведенні навчальних занять під час виробничої практики для груп швейни-

ків деякі майстри виробничого навчання недостатньо володіли методикою, професійною майстерністю, внаслідок чого не могли забезпечити учнів повноцінними знаннями та вміннями [17, 114-118].

У ході дослідження виявлено багато прикладів, які засвідчують високий рівень кваліфікації майстрів виробничого навчання, що відбивалося на результатах виробничої практики. Так, учнями ТУ № 5 м. Хуст під час виробничої практики за допомогою висококваліфікованих майстрів було створено 14 нових сучасних моделей жіночого верхнього одягу, на які була розроблена технічна документація і в подальшому відбулося впровадження цих моделей у виробництво [13, 145-151]. Важливим у цьому процесі було те, що майстри виробничого навчання на високому рівні володіли професійною та педагогічною майстерністю, оскільки змогли навчити учнів кваліфіковано виконувати професійну справу і давати якісні результати.

До речі, аналіз педагогічної преси [7, 20-21] досліджуваного періоду також презентує досвід виконання майстром виробничого навчання своїх обов'язків на високому професійному рівні. Так, наприклад, майстер Г.І. Тютко Львівського профтехучилища № 32 багато часу приділяв якості виконання учнями завдань шляхом ретельного контролю, своєчасного виявлення помилок та їхнього усунення. При цьому особливу увагу звертав на слабо встигаючих учнів. Так, Л. Куцоконь не вкладалася у відведену норму часу, шила вироби низької якості. У результаті регулярного спостереження та своєчасної допомоги майстра виробничого навчання, вона стала встигаючою ученицею.

Отже, аналіз архівних матеріалів доводить, що недостатня компетентність майстра виробничого навчання негативно позначалася на якості проведення навчальних занять у ході виробничої практики, на організації праці учнів та якості виготовлених ними виробів і, навпаки, висококомпетентний майстер виробничого навчання якісно організовував навчальний процес, сприяв розвитку творчої діяльності учнів.

Для підвищення компетентності майстра виробничого навчання, з метою практичного опанування ним сучасної техніки та технології виробництва, наукової організації праці, досвіду передовиків виробництва з 1972 року було запропоновано в усіх областях УРСР організувати стажування майстрів виробничого навчання на кращих підприємствах [9, 154], а також підвищувати їхню кваліфікацію на різних курсах з відривом і без відриву від виробництва, що організовувалися у навчально-методичних кабінетах [6, 130]. Важливим стимулом для постійного зростання кваліфікації, педагогічної майстерності,

творчої ініціативи педагогів училищ у той час виявилось введення періодичної (кожні 5 років) їхньої переатестації [11, 27], що є актуальним і сьогодні.

Крім того, дуже важливе значення для підвищення компетентності майстрів виробничого навчання мало проведення у професійних навчальних закладах методичних заходів (педагогічних рад, методичних нарад, семінарів, конференцій тощо), що позитивно відбивалося на організації та здійсненні навчального процесу як в училищі, так і на виробництві [12; 325].

Так, уже в січні 1975 року перепідготовку з відривом від роботи пройшло приблизно 250 робітників професійно-технічних навчальних закладів. У середньому за цей період підвищив кваліфікацію кожний третій інженерно-педагогічний робітник професійно-технічних училищ, що позитивно позначилося на якості навчально-виховного процесу та вплинуло на більш систематичне впровадження передових методів навчання під час виробничої практики. Таке явище було особливо актуальним та корисним у зазначений період, оскільки значна кількість майстрів виробничого навчання прийшли в училище з підприємства, маючи достатній виробничий досвід, високу кваліфікацію фахівця, але не маючи спеціальної педагогічної освіти. Наприклад, з 11038 працюючих майстрів виробничого навчання тільки 1472 осіб (13,3%) закінчило індустріально-педагогічні технікуми [10, 88, 94].

На підвищення компетентності майстрів виробничого навчання у цей період також вплинуло, як свідчить аналіз звіту «Про підсумки навчальної роботи Луганського облуправління профтехосвіти по технічним училищам та міським ПТУ за 1970-1971 н.р.», вивчення майстрами виробничого навчання особливостей наукової організації праці (НОП) та впровадження її елементів у навчальний процес. У результаті у групі № 9 майстрів виробничого навчання З.М. Коваленко та Г.П. Молчанової ТУ № 59 м. Луганська збільшилась продуктивність праці на 3% та поліпшилась якість продукції, що випускалася учнями у ході виробничої практики [16, 101].

Вищезазначені заходи в цілому позитивно відбилися на підвищенні рівня компетентності майстрів виробничого навчання та здійсненні ними професійної діяльності, про що свідчать матеріали чисельних звітів, а саме:

- корисним у діяльності майстра виробничого навчання групи «кравець верхнього та дитячого одягу» ТУ № 1 м. Дніпропетровська Л.Є. Насістої під час виробничої практики було те, що вона знайомила учнів з новинками та досягненнями швейного виробництва, навчала їх особливостям виготовлення складної продукції та домагалася того, щоб вони в умовах виробни-

цтва обов'язково досягли норми кваліфікованого робітника, вміло здійснювала організаційну роботу на базовому підприємстві: своєчасно переміщувала учнів на робочі місця та ділянки, звертала увагу на особливості праці на сучасному обладнанні, застосування високопродуктивних інструментів та пристроїв, використання в обробці виробів уніфікованої технології [18, 103];

- майстри виробничого навчання ТУ №3 м. Дніпропетровська В.М. Павлова та Г.П. Васильченко проводили навчальні заняття на високому організаційному рівні, застосовували наочні посібники, технічні засоби навчання, привчали учнів раціонально використовувати робочий час і т. ін. Позитивним в їхній діяльності також було проведення ними різноманітних бесід, вечорів, що полегшувало адаптацію учнів на підприємстві, дозволяло створювати гарний настрій, працювати творчу атмосферу. Для здійснення ефективної професійної діяльності майстри виробничого навчання багато працювали над собою: вивчали новинки технології на підприємстві, спілкувалися з новаторами, передовиками підприємства, аналізували та узагальнювали набутий досвід для подальшого впровадження його у навчальний процес [18, 110].

- інженерно-педагогічні працівники ТУ № 2 м. Алушка Г.А. Тонощук, ТУ № 3 м. Одеси О.Х. Михайлова, П.Т. Овсяннікова під час виробничої практики на навчальних заняттях творчо використовували передовий досвід, крім того, проводили їх на високому науково-методичному рівні, що було можливо тільки за умови високого рівня їхньої професійно-педагогічної компетентності [19, 71].

У досліджуваній період, зокрема у 70-ті роки, компетентність майстрів оцінювалась переважно рівнем володіння ними методикою проведення навчальних занять з учнями, зокрема під час виробничої практики. До речі, позитивної оцінки, на наш погляд, згідно аналізу педагогічної преси, заслуговує досвід роботи майстра виробничого навчання Н. Дорофєєвої професійно-технічного училища № 54 м. Дрогобича, де готували швачок-мотористок. Так, під час виробничої практики на підприємстві вступний інструктаж проводився майстром виробничого навчання протягом 30 хвилин. Вона пояснювала тему заняття, демонструвала прийоми оброблення вузлів одягу, знайомила учнів з передовими методами обробки, а також перевіряла знання учнів. Корисним було те, що Н. Дорофєєва на вступний інструктаж запрошувала передових швачок підприємства, які демонстрували учням виконання технологічних операцій. Часто вступний інструктаж проводився майстром у формі дискусій, бесід, у ході яких на обговорення виносилися достатньо відомі, але проблемні питання.

І вже наприкінці вступного інструктажу майстер повідомляла учням про їхнє розташування по робочих місцях згідно графіку переміщення на даний день. Особливої уваги Н. Дорофєєва приділяла тим учням, які змінювали свої місця згідно графіку переміщення, з ними вона проводила додатковий індивідуальний інструктаж.

Майстер виробничого навчання обов'язково здійснювала поточний інструктаж, перевіряючи під час першого обходу організацію робочих місць учнів, додержання ними правил техніки безпеки, правильності виконання трудових прийомів. Під час другого обходу звертала увагу на хід виконання учнями операцій, перевіряла їхні щоденники, допомагала слабким учням, обговорювала з бригадирами та контролерами питання результатів праці та дисциплінованості практикантів. І вже за 30 хвилин до закінчення робочого дня в навчальному класі проводила заключний інструктаж, на якому оголошувала дані про якість виконання денного завдання, повідомляла відгуки бригадирів про працю учнів, а також виставляла оцінки. Вагомим було те, що особливу увагу Н. Дорофєєва приділяла аналізу характерних помилок, що були зроблені учнями протягом дня, дотриманню правил техніки безпеки, стану виробничої та трудової дисципліни [5].

Завдяки участі у навчальному процесі саме компетентних майстрів виробничого навчання, як засвідчують архівні документи, зокрема звіт Черкаського обласного управління профтехосвіти «Про підсумки навчальної роботи в технічних училищах за 1979-1980 н.р.», більшість учнів технічних училищ на випускних кваліфікаційних екзаменах продемонструвати високий рівень професійної підготовки та готовності до роботи на виробництві. У документі зазначено, що у результаті доцільно організованої виробничої практики, значних успіхів в оволодінні прогресивною технологією та передовими методами праці досягли учні ТУ № 8 (група «швачки-мотористки») під керівництвом майстрів виробничого навчання В.П. Усової та В.І. Олійник, в яких високі розряди отримали 70,9% учнів [20, 149].

Отже, у ході дослідження встановлено, що професійно-педагогічна компетентність майстра виробничого навчання у досліджуваній період поступово підвищувалася і виявлялася під час виконання ним професійної діяльності, яка передбачала здійснення організаційної, методичної, навчальної, виховної роботи, а також контролювання результатів діяльності учнів, що сприяло поліпшенню успішності як слабких учнів, так і групи у цілому.

У ході наукового пошуку встановлено, що для досліджуваного періоду, зокрема 1980-1990 рр. було характерним постійне підвищення

вимог до професійно-педагогічної компетентності, підготовки та самоосвіти майстра виробничого навчання в профтехучилищах [2, 34-83]. Так, від майстра в ці роки вимагалось систематично оволодівати професійно-педагогічними знаннями, сучасними технологіями виробництва, методами навчання, майстерністю проведення інструктажів, методикою реалізації виховних завдань під час виробничої практики, передовим досвідом, вміннями рефлексії, розвивати комунікативні здібності, вміння знаходити нетрадиційні шляхи вирішення проблем, забезпечувати управління навчально-виховним процесом, розробляти власні методики навчання і виховання, адаптуватися до нових умов, використовувати педагогічні технології, робити висновки тощо.

Аналіз тогочасної практики свідчить, що в училищах уже було чимало майстрів виробничого навчання, які цілеспрямовано реалізовували навчально-виховні можливості кожного заняття, особливо у ході виробничої практики. Наприклад, майстер Н.С. Мартинова ТУ № 3 м. Києва в основу проведення вступних інструктажів покладала прогресивні методи праці, що були впроваджені на підприємстві, пояснювала наслідки браку при виготовленні одягу на підприємстві. При здійсненні заключних інструктажів оцінювала результат діяльності кожного учня, при цьому зосереджувала їхню увагу як на виробничих, так і на моральних показниках роботи [21, 11].

Про залежність успішності учнів від компетентності майстра виробничого навчання свідчать і інші приклади. Так, у звіті Кіровоградського обласного управління профтехосвіти «Про підсумки навчально-виховної роботи за 1982-1983 н.р. по міським професійно-технічним училищам» зазначено, що у більшості училищ на цей час вже працювали кваліфіковані майстри виробничого навчання, учні яких досягли значного підвищення якості знань, зменшилось число учнів, що навчалися на «3». При цьому найбільш високі якісні показники успішності (98,7%) були в ТУ № 4, яке готувало робітників для швейних фабрик та комбінатів побутового обслуговування. Особливо високими практичними навичками оволоділи учні під керівництвом майстрів Л.О. Сонихової, В.Т. Чабан з професії «Кравець верхнього одягу з вмінням робити розкрій», успішність на «4», «5» в цих групах складала 89% [22, 129-130].

Тобто, позитивні якісні показники виробничого навчання в училищах були наслідком правильної організації та ретельної підготовки до занять майстрів виробничого навчання.

Зазначимо, що в освітньо-кваліфікаційній характеристиці зі спеціальності «Професійне навчання. Технологія текстильної та легкої про-

мисловості» [8] Української інженерно-педагогічної академії того періоду визначено такі вимоги до майбутнього інженера-педагога: вміння спілкуватися з людьми, зберігаючи при цьому витримку, спокій, доброзичливість. Крім того, інженер-педагог саме швейного профілю повинен мати просторову і виразну зорово-образну уяву, технічне та гнучке мислення, розвинений художній смак, володіти стійкою увагою, його особистість повинна відповідати таким психологічним вимогам як цілеспрямованість, урівноваженість, комунікабельність та самокритичність.

У ході дослідження встановлено, що у 90-х роках ХХ століття стали більш різноманітними заходи щодо підвищення рівня компетентності майстрів виробничого навчання: систематично проводилися курси підвищення кваліфікації майстрів, організовувалися різні методичні заходи, стимулювалася (нагородженням дипломами, грамотами, цінними подарунками, грошовими преміями) їхня участь у виставках технічної й педагогічної майстерності, на яких майстри демонстрували методичні розробки, вміння використовувати сучасні технології тощо [3; 4].

Аналіз тогочасної періодичної преси свідчить, що вищезазначене зумовлювало і підвищення рівня підготовленості учнів. Так, у ПТУ № 4, що на Луганщині саме в цей період було створено навчально-виробниче об'єднання «Молодість», на базі якого учні за допомогою майстрів виробничого навчання під час виробничої практики виготовляли різноманітний одяг як для замовників, так і для продажу на ярмарках. При цьому необхідно відзначити, що обов'язковою вимогою для майстрів, які там працювали, було добре володіння як професійною, так і педагогічною майстерністю. Позитивним було те, що під час навчально-виробничого процесу інженерно-педагогічні робітники враховували індивідуальні особливості учнів, передбачаючи тим самим індивідуальний підхід до кожного, враховуючи його здібності, рівень попередньої підготовки, індивідуальний темп навчання тощо [4, 26-28].

Отже, наприкінці останнього десятиріччя ХХ століття, внаслідок значних змін як в економіці, так і в суспільстві підвищилися вимоги до професійно-педагогічної компетентності майстра виробничого навчання, яка давала змогу брати участь у складних виробничих процесах, виконувати багато різноманітних функцій.

Таким чином, аналіз науково-педагогічної літератури, архівних документів свідчить: у другій половині ХХ століття постійно зростали вимоги до спеціально-педагогічної підготовки майстра виробничого навчання, до його професійних і особистісних якостей. Підвищення рівня компетентності майстра виробничого навчання

досягалося як запровадженням офіційних заходів (проведення стажування, організація курсів для підвищення кваліфікації майстрів, семінарів, виставок), так і стимулюванням їх до постійної самоосвіти.

Результатом посилення уваги до особистості майстра виробничого навчання був досить високий рівень організації ним навчально-виробничих занять та їхнє виконання під час виробничої практики.

Подальшого дослідження потребують такі питання як: розкриття ролі майстра виробничого навчання під час проведення виробничої практики в середніх та вищих закладах України в ХХ ст., визначення умов ефективної діяльності інженера-педагога під час професійно-практичної підготовки учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воробей К., Горбатюк Н. Навчаємо майстрів, що роблять моду // Професійно-технічна освіта. – 2000. – № 1. – С. 21-23.
2. Гаврилук О.О. Організаційно-педагогічні умови підготовки молодих спеціалістів у вищому професійному училищі: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – Кривий Ріг, 2001. – 218 с.
3. Григору П. Виробництво і профтехосвіта: спільні турботи // Професійно-технічна освіта. – 2002. – № 2. – С. 47-48.
4. Дінтева Н. Навчально-виробнича діяльність учнів // Професійно-технічна освіта. – 2002. – № 4. – С. 26-28.
5. Дорофеева И. В преддверии выпуска // Профессионально-техническое образование. – 1979. – № 4. – С. 30-31.
6. Макиенко Н.И. Педагогический процесс в училищах профессионально-технического образования / Под ред. М.А. Жиделева. – М.: Высш. шк., 1983. – 344 с.
7. Новикова П. Готовим кадры для службы быта // Профессионально-техническое образование. – 1968. – № 4. – С. 20-21.
8. Освітньо-кваліфікаційна характеристика спеціаліста за спеціальністю 7.010104 Професійне навчання. Технологія текстильної та легкої промисловості. – Харків: УПА. – 12 с.
9. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища шк., Головное изд-во, 1980. – 232 с.
10. Хромова О.Л. Развитие средних профессионально-технических училищ в Украинской ССР (1969-1975 гг.): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1980. – 167 с.
11. Щербак О.І. Зміст та форми підготовки майстрів виробничого навчання в індустрі-

- ально-педагогічних технікумах України (1967-1994): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1995. – 210 с.
12. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 459. Справка Українського республіканського управління трудових резервів, представлена в ЦК КПУ «О ходе выполнения учебными заведениями Закона «Об укреплении связи школы с жизнью». – 1959. – 11 арк.
 13. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 496. Докладная записка к статистическому отчету «Об итогах учебной работы за 1959-1960 учебный год технических училищ Черновицкого областного управления профтехобразования». – 1960. – арк. 145-158.
 14. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 659. Справка «О состоянии производственной практики учащихся городских профессионально-технических училищ в цехах предприятий и на стройках в Харьковском областном управлении профессионально-технического образования». – 1964. – арк. 12-25.
 15. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 869. Докладная записка «Об итогах учебной работы городских и технических училищ Запорожской области за 1968-1968 учебный год». 1969. – арк. 23-55.
 16. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 963. Отчет «Об итогах учебной работы за 1970-1971 учебный год Ворошиловоградского областного управления профтехобразования по городским профтехучилищам и техническим училищам». – 1971. – арк. 74-133.
 17. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 1121. Докладная записка к статистическому отчету «Об итогах учебной работы в городских профтехучилищах за 1972-1973 учебный год по Крымской области». – 1973. – арк. 110-151.
 18. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 1196. Пояснительная записка к отчету «Об итогах учебной работы технических училищ Днепропетровского областного управления профтехобразования за 1974-1975 учебный год». – 1974. – арк. 102-117.
 19. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 1677. Докладная записка Государственного комитета СССР по профессионально-техническому образованию «О совместной работе профессионально-технических учебных заведений Украинской ССР и базовых предприятий». – 1979. – арк. 70-73.
 20. ЦДАВОВ України Ф. 4609 Оп. 1. Спр. 1751. Пояснительная записка к статистическому отчету «Об итогах учебной работы технических училищ Черкасского областного управления за 1979-1980 учебный год». – 1980. – арк. 142-163.
 21. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 2015. Пояснительная записка к отчету «Об итогах учебно-воспитательной работы городских профессионально-технических и технических училищ Киевского областного управления профтехобразования за 1982-1983 учебный год». – 1983. – арк. 7-38.
 22. ЦДАВОВ України Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 2015. Пояснительная записка Кировоградского областного управления профтехобразования к отчету «Об итогах учебно-воспитательной работы за 1982-1983 учебный год по городским училищам (средним, обычным, техническим)». – 1983. – арк. 114-137.
 23. ДАХАО Ф. 5667. Оп. 1. Спр. 769. Объяснительная записка к статистическому отчету «Об итогах учебной работы Харьковского технического училища № 4 за 1961-1962 учебный год». – 1962. – арк. 78-90.